

ВЕЛИКА ОСОКОРІВКА: ІСТОРІЯ АНТРОПОГЕННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЦЕВОСТІ ТА ЇЇ ВКЛАД У СУЧАСНЕ ПІДТРИМАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ ПТАХІВ ПІВДЕННИХ ОКОЛИЦЬ РЛП "ДНІПРОВІ ПОРОГИ"

Сліпченко М.А.

Павлоградський коледж Державного вищого навчального закладу "Національний гірничий університет"
marinaslipchenko@i.ua

Листопадський А.А.

Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
alistopadskiy@ukr.net

Листопадський М.А.

Українське товариство охорони птахів, НВП "Еко Культура"
ekobirds@ukr.net

Балка Велика Осокорівка – типовий елемент ландшафту степового лівобережжя Дніпра. Перші згадки про дану місцевість датуються кінцем XVII століття. У переліку запорізьких земель за 1675 рік значиться урочище Осокорівка і Осокорівський ліс. По берегах р. Осокорівки та її притоки р. Плоскої ставили свої хутори-зимівники представники запорізької військової старшини і чиновної знаті.

У 1776 році за наказом Катерини II землі по берегах Осокорівки були передані у власність поручику Озерову і майору Карпову. На початку XIX століття на цих землях в широкій долині річки Осокорівки, лівої притоки Дніпра, було засноване поселення. Спочатку воно називалося Жебунівкою, але вже на початку 60-х рр. XIX століття в офіційних документах з'являється нова назва села – Славгородка (нині смт Славгород). З цього часу антропогенний елемент був невід'ємною частиною навколишнього ландшафту.

Населення села складалося з селян і частково з колишніх вільних поселенців – козаків. Внаслідок реформи 1861 року вони одержали земельні наділи у розмірі 4 десятин (включаючи присадибну ділянку) на ревізку душу. Тому, основною діяльністю місцевих жителів було землеробство.

У пореформений період, коли на півдні України досить швидко розвивались капіталістичні відносини, степові повіти губернії, колись глухі й малозаселені, були втягнуті в систему загальноросійського ринку. Виникли десятки й сотні торговельних та промислових центрів. Віднині населення займалося не тільки землеробством, а й торгівлею та різними ремеслами. Вигідно розташована поблизу жвавого торгового тракту, який простягався з півночі до портів Чорного і Азовського морів, Славгородка дедалі більше набирає рис торговельного села або навіть містечка.

Суттєве антропогенне навантаження досліджуваній регіон почав відчувати на початку 70-х років XIX століття, коли через територію Павлоградського повіту Катеринославської губернії була прокладена лінія казенної Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. У 1873 році на місці її перетину з старим торговим трактом у 3 км від Славгородки була споруджена залізнична станція (Історія міст і сіл ..., 1969). З цього часу дана місцевість

пронизана низкою транспортних магістралей, що обумовило первинні та поточні перебудови у аборигенній орнітофауні, що, в цілому було властиве більшості регіонів степової України (Листопадський, 2012).

Балка Велика Осокорівка розташована на межі Дніпропетровської та Запорізької областей лівого берега р. Дніпро. У верхній частині вона представлена типовою степовою балкою, у нижній – затокою "Плоска Осокорівка", що утворена у наслідок створення Дніпровського водосховища (кол. оз. ім. Леніна). Балку пересікають інтенсивні залізниця та автомобільна траса. Вздовж русла, з півночі, проходить автомобільна траса місцевого значення. Вздовж лівого схилу тягнеться потужна лінія електромережі. В верхній частині русла, в околицях смт Славгород розташований цегельний завод та ОАО Славгородський арматурний завод, що діють і зараз. На схилах незатопленої частини балки також зосереджено 9 невеликих сіл, 1 селище міського типу, 4 штучні ставки, піщаний кар'єр а також численні лісосмуги, яри та пасовища. В цілому в басейні Великої Осокорівки проживає майже 4944 людей (3,55 осіб на 1 га). Басейн річки Велика Осокорівка має ряд балок другого та третього порядків серед яких найбільшими за площею є балка Обоянівська, та балка Акимівська, де також проводились орнітологічні дослідження. Постійним водотоком є лише головне русло, що живить ставки та впадає у р. Дніпро. Затоплена частина балки, за сучасним ландшафтним різноманіттям, принципово відрізняється від верхньої частини. Головними відмінностями є власне водне дзеркало затоки (693 га) два невеликих штучних лісових масиви (132 та 89 га) та урвища довжиною 10–200 м (понад 10 га), що утворюються повз урізу води та мають висоту 0,5–3,0 м. Територія балки представляє значний інтерес для збереження іхтіологічного та орнітологічного різноманіття. Вона входить до переліку ІВА-територій області, як важливого об'єкту для існування птахів (Микитюк, 1999) та є іхтіологічним заказником.

Метою роботи було визначити головні фактори, що формують угруповання птахів на досліджуваній території і в тому числі созологічну частку його орнітофауни.

Слід зауважити, що в наукових літературних джерелах стан орнітофауни балки висвітлювався лише епізодично (Листопадський, 2001; Листопадський, Кулик, 2005). Або розглядався як складова більших за площею регіонів (Фауна позвоночных ..., 1984). Поглиблені моніторингові дослідження тут не проводились.

Матеріали та методи досліджень

Обліки чисельності проводились в гніздовий та післягніздовий періоди з 1999–2006 р. та у 2017 р. Використовувався маршрутний відносний облік чисельності з ранжованою шириною лінії обліку (100, 200 та до 1000 м відповідно). Використаний метод поєднував у собі методичні засади розроблені В.І. Щеголевым (1977) та Я. Прієдніксом (1986). У зв'язку із значною протяжністю маршруту використовувався велосипед. Маршрут розпочинався як з верхів'я балки (зі сходу на захід) так й від її місця впадіння в р. Дніпро до верхів'я (із заходу на схід). Напрямки проведення обліків чергувались. Таким чином, групи біотопів, що розташовані вздовж русла на значній відстані мали співставні години проведення обліку.

Визначали видовий склад та щільність кожного виду, після чого аналізували їх топічну приуроченість. Це дозволяло встановити окрему созологічну значимість конкретних біотопів в межах досліджуваної території.

Порядок таксономічних одиниць подано за Л.С. Степаняном (1990). Видові назви – за Г.В. Фесенко та А.А. Бокотеєм (2000).

Результати досліджень

У ретроспективній площині, видове різноманіття птахів збільшувалося наступним чином: 2000 р. – 88; 2002 р. – 108; 2006 р. – 112; 2017 р. – 128 видів птахів відповідно. Сучасна таксономічна структура орнітофауни складається з 128 видів, що належать до 37 родин та 14 рядів. Слід зазначити, що в 2017 році було виявлено 16 нових видів, багато з яких занесені до Червоної книги України (лелека чорний *Ciconia nigra* Linnaeus, 1758, попелюх *Aythya ferina* Linnaeus, 1758, осоїд *Pernis apivorus* Linnaeus, 1758, канюк степовий *Buteo rufinus* Cretzschmar, 1827, балобан *Falco cherrug* Gray, 1834, деркача *Crex crex* Linnaeus, 1758, грицик великий *Limosa limosa* Linnaeus, 1758, крячок білокрилий *Chlidonias leucopterus* Temminck, 1815, сова болотяна *Asio flammeus* Pontoppidan, 1763, совка *Otus scops* Linnaeus, 1758, жайворонок степовий *Melanocorypha calandra* Linnaeus, 1766, щеврик польовий *Anthus campestris* Linnaeus, 1758, плиска чорноголова *Motacilla feldegg* Michachelles, 1830, кропив'янка рябогруда *Sylvia nisoria* Bechstein, 1795, кам'янка попеляста *Oenanthe isabellina* Temminck, 1829, вівсянка садова *Emberiza hortulana* Linnaeus, 1758). Постійне збільшення видового різноманіття можна пояснити двома причинами: як тривалістю самих досліджень так і природними процесами, що відбуваються у сучасній орнітофауні степового регіону в цілому: інвазії чужорідних видів, ущільнення ряду популяцій за рахунок освоєння нових біотопів, природною репатріацією тощо.

Екологічна структура орнітофауни аналізувалася нами раніше (Листопадський, Кулик, 2005).

В цілому, за досліджуваний період, встановлено перебування 19 видів, що мають природоохоронний статус (табл. 1). Їх частка, щороку збільшується

Таблиця 1. Созологічна складова орнітофауни балки Велика Осокорівка

Вид	Червона книга Дніпропетровської області	Червона книга України	Європейський Червоний список	Міжнародний Червоний список	Відносна чисельність	Негативні чинники впливу	Заходи для підтримки стану популяції
Чапля жовта <i>Ardeola ralloide</i>	1	РД			*	Випалювання очерету	Підвищення заповідного статусу території
Лелека чорний <i>Ciconia nigra</i>	3	РД			*	Турбування з боку людини	Підвищення заповідного статусу території
Огар <i>Tadorna ferruginea</i>	3	ВР	VU		*	Пряме переслідування, брак гніздових стацій	Заборона випасу худоби на степових схилах, заборона полювання
Осоїд <i>Pernis apivorus</i>	3				*	Турбування з боку людини	Підвищення заповідного статусу території
Канюк степовий <i>Buteo rufinus</i>	3	РД	VU		**	Турбування з боку людини	Заборона самовільних рубок
Лунь лучний <i>Circus pygargus</i>	1	ВР			**	Випас (водопій) худоби, брак гніздових стацій	Заборона випасу худоби на частині лук
Балабан <i>Falco cherrug</i>	2	ВР	EN	EN	*	Пряме переслідування	Заборона знищення гнізд на опорах ЛЕМ
Орлан-білохвіст <i>Haliaeetus albicilla</i>	3	РД			***	Турбування з боку людини, пряме переслідування	Підвищення заповідного статусу території
Підсоколик великий <i>Falco subbuteo</i>	3				***	Турбування з боку людини	Заборона знищення гнізд
Кібчик <i>Falco vespertinus</i>	3		VU	NT	***	Турбування з боку людини	Заборона знищення гнізд
Куріпка сіра <i>Perdix perdix</i>			VU		***	Відсутні	Не потребує
Деркач <i>Crex crex</i>	2			NT	*	Брак гніздових стацій	Заповідання, заборона випасу худоби на частині лук
Кулик-довгоні <i>H. himantopus</i>	3	ВР			***	Випас (водопій) худоби	Заборона випасу худоби на частині лук
Грицик великий <i>Limosa limosa</i>	3		VU	NT	**	Випас (водопій) худоби	Заборона випасу худоби на частині лук
Чайка <i>Vanellus vanellus</i>			VU		***	Відсутні	Не потребує
Сова болотяна <i>Asio flammeus</i>	3	РД			**	Випас (водопій) худоби, брак гніздових стацій	Заборона випасу худоби на частині лук
Сова болотяна <i>Asio flammeus</i>	3	РД			**	Випас (водопій) худоби, брак гніздових стацій	Заборона випасу худоби на частині лук
Сиворакша <i>Coracias garrulus</i>	3	ЗК	VU	NT	***	Турбування з боку людини, пряме переслідування	Підвищення заповідного статусу території
Шпак рожевий <i>Sturnus roseus</i>	3	РД			**	Відсутні	Підвищення заповідного статусу території
Всього:	17	12	8	5			

Примітки:

Червона книга Дніпропетровської області:

1 – зникаючий, 2 – вразливий, 3 – рідкісний;

Червона книга України:

ЗК – зникаючий, ВР – вразливий, РД – рідкісний;

Європейський Червоний список:

EN – зникаючий, VU – вразливий;

Міжнародний Червоний список:

EN – зникаючий, NT – майже під загрозою;

Відносна чисельність:

* 1–5 зустрічей за весь час досліджень, ** 6–100 зустрічей,

*** 101 і більше.

До Червоної книги Дніпропетровської області (ЧКД) віднесено 17 представників авіфауни, серед яких два види є зникаючими, три – вразливі та більшість охоронюваних в області видів, що зустрічаються на теренах В. Осокорівки є рідкісними (12 видів). Із охоронюваних в області птахів сім охороняється на національному рівні, шість на європейському та п'ять на міжнародному рівні. При цьому чисельність кібчика та сиворакші мають досить високу та сталу чисельність.

Представники Червоної книги України (ЧКУ) нараховують 12 видів. Серед них найбільш представленими є рідкісні: чапля жовта, лелека чорний, канюк степовий, орлан-білохвіст, сова болотяна, совка та шпак рожевий. Серед групи вразливих видів: огар, лунь лучний, балабан, кулик-довгоніг. Єдиним зникаючим видом, що спостерігався на досліджуваній території є сиворакша. Серед видів занесених до ЧКУ найбільш вразливими слід вважати Чаплю жовту, лелеку чорного, огаря та балабана. Їх поява в даній місцевості є, як правило, разовим явищем. Більш-менш стійких груп, в даній місцевості, вони не утворюють. Канюк степовий, лунь лучний, сова болотяна, совка та шпак рожевий зустрічались неодноразово. Слід вважати, що природні умови досліджуваної території потенційно придатні для розмноження цих видів, але ряд негативних чинників (особливо пасквальний фактор) значно лімітують популяційний потенціал цих видів. Орлан білохвіст, кулик-довгоніг та сиворакша мають досить стабільну та відносно високу (в межах регіонального діапазону) чисельність.

Серед представників орнітофауни, що охороняються на європейському рівні (ЄЧС) належить вісім видів птахів. З них половина (4) має созологічний статус в Україні, та шість в межах області. Найбільш вразливими серед них є огар та балабан. Більш сприятливі умови, в даній місцевості, для канюка степового та грицика великого, останній з яких охороняється в Європі та Світі. Близькими до оптимальних є умови існування кібчика, куріпки сірої, чайки та сиворакші, для яких вплив людини є незначним або опосередкованим.

Найвищого (міжнародного) ступеня охорони (МСОП) мають п'ять видів птахів, що зустрічаються на території В. Осокорівки. Найбільш рідкісними тут є балабан та деркач. Для грицика великого головним чинником, що стримує його перебування в даній місцевості є випас великої рогатої худоби на луках, що займають днище балки. Біотопічні умови та стан чисельності для кібчика та сиворакші є більш сприятливими.

Таким чином балка Велика Осокорівка має суттєве значення для підтримання місцевих популяцій птахів, що мають охоронний статус: орлан-білохвіст, підсоколик великий, кібчик, куріпка сіра, кулик-довгоніг, чайка та сиворакша. Їх чисельність, впродовж років досліджень є досить стабільною і вкладається у флуктуацію кількісних параметрів для регіону.

Канюк степовий, лунь лучний, грицик великий, сова болотяна, совка та шпак рожевий утворюють групу видів, для яких басейн балки В. Осокорівка є потенційно важливою для розмноження територією, але незважене природокористування, з боку людини, значно лімітує репродуктивний потенціал цих видів.

Критичний стан чисельності властивий шістьом видам. Серед яких лелека чорний, осоїд є поодинокими представниками під час післягніздових кочівель. Стан їх популяцій залежить від умов їх існування в регіонах розмноження, зимівлі тощо. Балка В. Осокорівка представляє для них опосередковану стацію як місце зупинки та відпочинку під час прольоту. Огар, балабан та деркач є потенційними видами для природного розселення в межах досліджуваної території. Даний процес стримується прямим переслідуванням цих видів з боку людини та дефіцитом придатних для розмноження території. Слід зазначити, що при виваженій тактиці землекористування (планування випасу, сінокосу та ін.) чисельність цих видів, у досліджуваному регіоні, може бути збільшена.

Висновки

Балка Велика Осокорівка має високе орнітологічне різноманіття у порівнянні з оточуючими територіями і може розглядатися як потенційна для збільшення площ природно-заповідного фонду на її території так і підвищення статусу вже існуючих. Її територія (з урахуванням її верхньої частини та приток) можуть бути включені до території регіонального ландшафтного парку "Дніпрові пороги".

Пташине населення балки має високе таксономічне, екологічне та созологічне (природоохоронне) значення для регіону. Вона є запорукою підтримання популяцій рідкісних та зникаючих видів не лише в області та Україні а також Європі та Світі.

Зазначена територія обумовлює виключне значення для охорони кібчик та сиворакші – видів, що охороняються на світовому, європейському, національному та регіональному рівнях.

Література

Історія міс і сіл УРСР : Дніпропетровська область // За редакцією В. М. Кулаковський–К, 1969. – 959 с.

Листопадський М. А. Літнє населення птахів балки Велика Осокорівка / М. А. Листопадський // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть : мат. всеукр. зоол. конф. – Кривий Ріг, 2001. – С. 142.

Листопадський М. А. Топоморфічний склад позагніздової орнітофауни балки Велика Осокорівка / М. А. Листопадський, О. А. Кулик // матер. II міжнар. наук.-практичн. конф. – Кривий Ріг : І.В.І. – 2005. – С. 136–139.

Листопадский М. А. Первые населенные пункты Днепровско-Молочнянского междуречья как вероятные очаги расселения аллохтонных видов птиц на юге степной зоны Украины / М. А. Листопадский // Наземные позвоночные животные аридных экосистем :

международ. конф., посвященная памяти Н. А. Зарудного, 24–27 окт. 2012 г. : матер. докл. – Ташкент, 2012. – С. 194–197.

Микитюк О.Ю. ІВА території України : території важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К.: Софт АРТ, 1999. – 324 с.

Приедниекс Я. Перспективы применения финских линейных трансектов (ФЛТ) в учетах гнездящихся птиц для мониторинга их численности / Я. Приедниекс, М. Страдс, Э. Петерхофс, А. Страдс, А. Петриньш // Орнитология. – Вып. 21. – 1986. – С. 118–125.

Степанян Л. С. Конспект орнитологической фауны СССР / Л. С. Степанян. – М. : Наука, 1990. – 728 с.

Фауна позвоночных Днепропетровщины / В. Л. Булахов, А. А. Губкин, О. М. Мясоедова и др. – Д.: ДГУ, 1984. – 68 с.

Фесенко Г. В. Птахи фауни України: польовий визначник / Г. В. Фесенко, А. А. Бокотей. – К. : Новий друк, 2002. – 411 с.

Щеголев В. И. Количественный учет птиц в лесной зоне // Методики исследования продуктивности и структуры видов птиц в пределах их ареалов. – Вильнюс, 1977. – С. 95–103.

Анотація

В даній роботі розглянуто питання розповсюдження птахів вздовж шляхів сполучення залізничного транспорту на прикладі балки Велика Осокорівка. Проаналізовано, за певний період, розростання інфраструктури в даній місцевості та відповідно зміни в структурі орнітофауни. Певну увагу приділено антропогенному навантаженню в регіоні.

За результатами досліджень надано розгорнуту характеристику орнітофауни: видовий та кількісний склад, созологія.

Ключові слова

Орнітофауна, балка Велика Осокорівка, транспортні шляхи, охоронний статус, созологія.